

Priklausomybė nepriklausomybėje, nepriklausomybė priklausomybėje

Independence's Dependence,
Dependence's Independence

DALIA SATKAUSKYTĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

<https://ror.org/050gfgn67>

satkauskyte@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6299-3288>

Skiriu Elenai Baliutytei

Neseniai mus palikusi kolegė Elena Baliutytė, pateikusi daugiau nei pusės šimtmečio lietuvių literatūros kritikos analitinį pjūvį, rašė apie dvi akademinės kritikos priklausomybes nepriklausomoje Lietuvoje: institucines ir metodologines. Kolegės knyga *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000* išėjo 2002 m., joje išsamiai analizuojamas pirmasis nepriklausomybės dešimtmetis, kuris buvo virsmo laikas, perėjimas į naują politinę ir kultūrinę paradigmą. Kas pasikeitė nuo to laiko, kokius vaisius duoda anuomet užsimezgusios „totalistinės mokslo politikos tendencijos“ (Baliutytė 2002: 145), į ką išsirutuliojo audringos pirmojo dešimtmečio metodologinės ir kultūrinės tapatybės paieškos lietuvių literatūros moksle?

Pasikeitė daug kas ir nelabai kas.

Received: 28/11/2024. **Accepted:** 02/12/2024.

Copyright © 2024 Dalia Satkauskytė. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Bene labiausiai pasikeitė metodologinė literatūros tyrimų panorama¹, dominuojantys metodai ir tyrimo objektai. Bandymai pereiti iš „sovietinio socialumo į postmodernizmą“ (Baliutytė 2002: 151) pasibaigė, ir ne tik ar ne tiek dėl to, kad atsidūrėme kitame postmodernizmo krante, kiek dėl to, kad postmodernizmo teorija išsisėmė, daugelis jos postulatų subliuško naujos tikrovės, tos pačios, kurią ši teorija bandė numarinti, akivaizdoje. Šiandien mažai kas kalba apie vadinamąsias kultūros studijas, kurias kolegė laikė viena pagrindinių pirmojo nepriklausomybės dešimtmečio konjunktūrų, mat tuomet revoliucinga tyrimų grupė², kaip tuomet atrodė, kėsinosi į pačią literatūros tyrimų tapatybę, literatūros kūrinį kaip estetinį objektą. Mes nesame unikalūs – panašaus požiūrio būta Vakaruose, ten taip pat buvo diskutuota (ir iki šiol diskutuojama) apie būtinybę į literatūros tyrimus grąžinti estetikos problemą, apie atidų skaitymą kaip bet kokių literatūros tyrimų metodologinį pamatą.

Vis dėlto smarkiai pasikeitė literatūros tyrimų objekto suvokimas. Mes, bent jau kai kurie iš mūsų, vis dar bandome nepaleisti iš akiračio estetinės kūrinio vertės, tačiau taip pat nemanome, kad toji vertė yra savaimė duota, stabili ir akivaizdi. Šiųmetinėse „Literatūros salose“ su Marijumi Šidlausku smarkiai susiginčijome dėl to, iš kur kyla kūrinio vertė. Šidlauskas gynė vertės akivaizdumą. Aš laikiausi priešingos pozicijos, kurią kolega laikė ideologizuota, – kad vertė formuojasi istoriškai, vienos vertės iškeliamos kitų sąskaita, priminusi, kad dažnai jos yra suformuotos iš vyriškos galios pozicijos. Ir vis dėlto dar tikiu, kad literatūra yra žodžio menas, o ne tik kovos dėl vertės laukas. Šito kolegai nesakiau, kad nenuslopinti diskusijos ugnies. Kaip ir reikėjo tikėtis, nė vienas iš mudviejų ginčo nelaimėjo, bet sutarėme, kad nuomonių įvairovė yra labai sveikas dalykas.

Sovietmečio literatūros tyrimai, kanono tyrimai, literatūros sociologija, atsinaujinantys tarpdisciplininiai literatūros istorijos, tekstologijos tyrimai – visos šios literatūrologijos tendencijos liudija kultūrinį posūkį, panašų į tą, apie kurį

1 Šio perėjimo ženklu galima laikyti tris Aušros Jurgutienės parengtas knygas, skirtas XX a. literatūros teorijoms, ypač *XX amžiaus literatūros teorijos. Konceptualioji kritika* (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010).

2 Provokuoti mėgstanti amerikiečių literatūros sociologė Rita Felski dar 2005 m. teigė, kad postmodernizmas ir kultūros studijos tapo bene labiausiai klaidinančiais ir klaidingai vartojamais terminais, o kultūros studijos nuo pat jų atsiradimo buvo kritikuojamos kaip grasiinančios praryti tradicinius literatūros tyrimus. Požiūrį, kad tokie tyrimai turi visiškai užleisti vietą kultūros studijoms (jo apraiškas Lietuvoje analizuoja Baliutytė), Felski, šių studijų praktinė, vadina „blogiausia teorinio imperializmo forma“. Žr. Felski 2005: 40–41.

kiek anksčiau imta kalbėti Vakarų akademijoje. Posūkis įdomus tuo, kad Lietuvoje jis vyko ir dėl institucinio, mokslo politikos spaudimo, pvz., sisteminiai sovietmečio literatūros tyrimai pradėjo rasti, kuomet buvome priversti kurti ilgalaikes mokslinių tyrimų programas, ir dėl pačių mokslininkų intereso, metodologinių ieškojimų. Kitaip sakant, kartais institucinis spaudimas, kiek priverstinės aktualumo paieškos (pagrįsti aktualumą tenka kiekviename projekto ar programos apraše) gali paskatinti metodologinį atsinaujinimą, mobilizuoti bendriems darbams. Įvidujinta, kritiškai permąstyta konjunkštūra gali virsti vertingais ir reikalingais tyrimais. Kartais visai sveika atverti savo dramblio kaulo bokšto langus ir pabendrauti su kitų bokštų gyventojais. Mokslo politikai, o pasakui juos ir mes, tai ir vadina tarpdiscipliniškumu. Šito dalyko jau esame neblogai išmokę ir išmokusios. Ir apskritai, daug labiau pasitikime savimi, visai neblogai jaučiamės tarptautinėje erdvėje, ir daugelis mūsų problemų jau nėra tik mūsų. Jos kyla dėl pasaulinių, visiems bendrų iššūkių: vizualumo įsitvirtinimo, socialinių tinklų, tampančių literatūros kritikos platformomis (nors yra manančių, kad į šį iššūkį Lietuvoje neverta kreipti dėmesio, daug saugiau gyventi dramblio kaulo bokšte), kritiko, taip pat ir akademinio, vaidmens pokyčių, dirbtinio intelekto spartaus vystymosi. Ir mokslo politikos.

Vietinė šios politikos versija, orientuota į proveržį, atsinaujinimą ir pasaulinio lygio mokslo tyrimus, literatūrologui atneša ne tik naudos, bet ir nemenkų nuostolių ar bent jau problemų. Tarpdiscipliniškumas yra puikus dalykas, bet, tapęs *main stream'u* ir programiniu prioritetu, jis baigia išstumti kai kurias specifines literatūros tyrimo sritis, mat jų aktualumą ir naudą visuomenei sunkiai įrodysi. Pavyzdžiui, šiuo metu Lietuvoje neturime nė vieno eilėdaros specialisto, mažai kas užsiima poetikos tyrimais, o kalbėti apie estetiką, stilių ar formą nors ir norėtusi, tačiau nelabai naudinga. Mat tokie tyrimai nei tarpdiscipliniški, nei aktualūs visuomenei ir, kaip sakė viena kolegė, su tokiais tyrimais nelaimėsi tarptautinių projektų, neatneši naudos institucijai nei savo karjerai.

Deja, kaip rašė Elena Baliutytė, kas moka, tas ir muziką užsako (Baliutytė 2002: 157). Šiuo požiūriu per 20 metų niekas nepasikeitė. Meritokratinis modelis įsitvirtino, o projektas tapo mokslininko vertės matu.

Projektinis finansavimas savaime nėra joks blogis. Atvirkščiai, jis gali būti rimta paskata mokslininkui, taip pat ir finansinė, svarbi priemonė idėjų apytakai, gali prisidėti prie tyrimų rezultatų sklaidos. Netrukus sėsiu rašyti Valstybinės li-tuanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 m. programos ataskaitos, teks tiksliai

suskaičiuoti vienetus ir nulius, bet ir dabar aišku, kad daugybė monografių ir studijų nebūtų publikuota, daugybė konferencijų nebūtų surengta be šios programos projektinio finansavimo. Vadinamosios Lituanistikos programos „biurokratinis aparatas“, kurio vardu bandau kalbėti, į aktualumą ir naujumą žiūrėjo gana lanksčiai, ne vien iš išorės, tiesmukai suprantamų visuomenės poreikių, bet iš vidaus, iš tyrimo objekto ir konkrečios mokslo srities perspektyvos, nors rasti balansą tarp šių dviejų aktualumo formų nebuvo lengva. Kai kurie formalūs reikalavimai, pvz., numatyti viešinimo priemonės, taip pat pasirodė esą naudingi, jie skatina keisti kalbėjimo registrą, padeda pačiam suvokti, kuo tavo tyrimas gali būti įdomus kitiems, ne vien savo cecho žmonėms. Lituanistų nelabai mėgstamas tarptautiškumo kriterijus, žinoma, jei taikomas lanksčiai, priklausomai nuo tyrimo objekto ir tikslų, taip pat gali skatinti idėjų apykaitą, padėti išmokti naujų akademinio rašymo formų³ ir, svarbiausia, populiarinti mūsų kultūrą. Neseniai teko dalyvauti konferencijoje, kur buvau viena iš tų nedaugelio, kalbančių iš savos kultūros vidaus. Dauguma kalbėjusių apie mažas kultūras buvo iš išorės, vadinamųjų didžiųjų šalių. Kaip niekad aiškiai supratau: jei nebandysime savo tyrimų integruoti į tarptautinę mokslo erdvę, už mus netrukus kalbės kiti – kaip apie nebylius čiabuvius. Tarptautiškumo poreikis nereiškia, kad nereikia kalbėti savai visuomenei, kad publikavimo vieta ar kalba savaime yra mokslo kokybės matas, ypač kai tuo matu paverčiama viena, anglų, kalba. Atvaizdu, kad ši kalba yra mokslo *lingua franca*, bet kitų publikavimo kalbų nuvertinimas, toks akivaizdus vadinamajame kokybiniame (o iš tikrųjų kiekybiniame) mokslo institucijų vertinime, kaip ir regioninio bei tarptautinio lygmens publikacijų hierarchija, taikoma humanitariniams mokslams, išduoda kolonijinį ar, tiksliau, autokolinijinį požiūrį: save mes patys traktuojame kaip prastesnius, neprilygstančius Vakarams, pavaldžius dominuojantiems „moksliškumo“ kriterijams. Blogiausia, kad tie kriterijai suformuoti ne iš išorės, o mūsų pačių valdininkų. Tiesa, trapios vilties, kad kažkas keisis į gerąją pusę, teikia CoARA (*The Coalition for Advancing Research Assessment; Mokslinių tyrimų vertinimų pažangos koalicija*), siekianti kiekybinį mokslo veiklos vertinimą pakeisti kokybiniu.

Vis dėlto projektinis finansavimas yra tapęs nauja institucinės priklausomybės forma, kaip minėjau, mokslininko ir institucijos vertinimo vienetu, jų

3 Diskutuoju su kolegomis apie viename JAV universitete ketinamą leisti knygą, vienas iš jos sudarytojų priminė, jog leidykla pageidautų „elegantiškos akademinės prozos“. Lietuvoje tokia „proza“ būtų palaikyta nemokslinė – neakademinio stiliaus ar netinkamos struktūros.

vertės matu. Puiku, kai projektas atveria kelią tarptautiniam bendradarbiavimui, stimuliuoja naujas idėjas, pagaliau suteikia mokslininkui galimybę įsidarbinti mokslo institucijoje – tokia, mano supratimu, ir turėtų būti projektinio finansavimo prasmė. Bet kai vadovavimas projektams ar dalyvavimas juose virsta sąlyga mokslininkui judėti labai hierarchizuotoje akademinėje sistemoje, tai reiškia ne ką kita, o, kaip minėjau, meritokratijos pergalę. Ar institucijai projektais pinigų neuždirbantis mokslininkas, „neprojektinės“ monografijos autorius yra menkesnės kokybės mokslininkas? Apie projektų administravimo kaštus, mokslininkų perdegimą, mėginant pataikyti į projekto laiko rėmus, o kartais ir kokybės aukojimą tam, kad būtų pasiekti vadinamieji projekto rodikliai, jau net nekalbu...

Nenorėčiau, kad šis mano tekstas skambėtų kaip skundų knygos įrašas. Elena Baliutytė tam turbūt irgi nepritartų. Ji buvo iš tų, kurie sugebėdavo rasti nepriklausomybę priklausomybėje – valstybinis finansavimas vis dėl to reiškia ir atsiskaitomumą, o mokslo institucija nėra laisvų menininkų klubas. Jai atrodė, kad įdomumas ir aktualumas priklauso ne tiek nuo objekto, kiek nuo tyrėjo perspektyvos. Būtent ši perspektyva jai padėjo iš naujo perskaityti Eduardą Mieželaitį, rasti jo vietą 1920 m. kartos kontekste, pagaliau aktualizuoti kartą, kuri buvo likusi kitų kartų šešėlyje. Tačiau ji mokėjo plaukti ir prieš srovę, nepabijoję rengti Justino Marcinkevičiaus raštų, nors dėl to galėjo būti apkaltinta „neteisinga“ politine pozicija⁴. Nebijoję šios pozicijos išsakyti, taip kurdama atsvarą dominuojančiam diskursui. Visai nesvarbu, koks mano pačios požiūris į Marcinkevičių; tokia korektiškai, nors ir gana griežtai, išsakyta nuomonė, pasakysiu skambiai, yra ir demokratijos ramstis. Elena apskritai gebėjo dalyvauti mokslinėse diskusijose taktiškai, be pykčio, gindama ar kvestionuodama diskutuojamą objektą, o ne norėdama pasirodyti, įtvirtinti savo statusą ar kažką „sudirbti“. Galios žaidimai jai buvo visiškai svetimi. Tokios laikysenos ar bent jos siekiamybės palinkėčiau mums visiems.

LITERATŪRA

Baliutytė Elena 2002. *Laiko įkaitė ir partnerė*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
Felski Rita 2005. “The Role of Aesthetics in Cultural Studies”, in *The Aesthetics of Cultural Studies*, ed. Michael Bérubé, Blackwell Publishing Ltd, 28.

4 Žr. Elenos Baliutytės interviu su Gediminu Kajėnu, prieiga internete: <https://www.15min.lt/kultura/naujiena/literatura/kritikos-taikiklyje-isliekantis-justinas-marcinkevicius-neherojinis-poetas-eyes-savo-talento-keliu-286-2289698> [žiūrėta 2024 11 28].